

KİTAP TENKİDİ

Muzaffer ÖZTÜRK*

Kur'an-ı Kerim'e Göre Kabir Azabı Yok mu?

Giriş

Bu yazı, Prof. Dr. Mehmet Okuyan'ın "Kur'an-ı Kerim'e Göre Kabir Azabı Var mı?" (Sidre Yayıncılık, Samsun 2007) adlı kitabındaki bazı görüşlerin tahlil ve tenkidine yöneliktir. Ancak hemen belirtelim ki bu yazının amacı, bir görüş ve düşünceyi sırf eleştirmek için eleştirmek, yoğun emek harcanarak ortaya konulmuş bir eseri değersizleştirmek, kendim gibi düşünenleri Ehl-i sünnet ve'l-istikamet, diğerlerini de Ehl-i bidat ve'd-dalâlet olarak nitelendirmek değil, bilakis Asr suresinde müminlerin bir sıfatı olarak zikredildiği gibi, hak ve hakikat konusunda tavsiyeleşmek ve aynı zamanda doğru/isabetli olana ulaşma hususunda fikir teatisinde bulunmaktır.

Esas konuya gelince, öncelikle şunu belirtmek gerekir ki kabir azabı ve mükâfatının bir iman ilkesi olmadığını söylemek doğrudur; ancak kabirde azap ve mükâfatın yokluğunu iddia etmek doğru değildir. Evet, özellikle Kur'an'da bu konu iman esasları arasında zikredilmemektedir; fakat kabirde azap ve mükâfatı nefyeden sarih bir ilâhî beyan da bulunmamaktadır.

* Bu yazıyı özellikle dil ve ifade tekniği açısından gözden geçiren sevgili oğlum Doç. Dr. Mustafa Öztürk'e teşekkür ediyorum.

Sayın Okuyan'ın bu konuyla ilgili istidalde bulunduğu ayet ve hadisler çerçevesinde dile getirdiği görüşlerin tamamını kritik etmek bu yazının sınırlarını aşacağından, sadece tenkit ve tartışmaya çok açık gördüğümüz bazı görüşlerini değerlendirmekle yetineceğiz.

Kabir Azabını Nefyetmek Kesin Bilgiye mi Mebni Yoksa Bir Kanaat mi?

Sayın Okuyan kabir azabını nefyetme gerekçesine dair özetle şöyle demektedir: Kur'an'a göre hayat, dünya ve ahiret olmak üzere iki çeşit olduğu için azap da dünya ve ahirette olmak üzere iki çeşittir. Ölümlere hiçbir şey işittirilmeyeceği ve onlardan hiçbir şey duyulamayacağı Kur'an'da açıkça ortaya konulmuştur. Buna rağmen, geçmiş kültürlerin etkisinde oluştuğunu düşündüğümüz ve güvenilirlikleri son derece problemli olan rivayetleri esas alarak, ölmüş insanların kabirde cezalandırılmasına ya da ödüllendirilmesine inanmak Kur'an'a uygun bir kabul değildir.¹

Görüldüğü gibi, kabirde azap ve mükâfatın söz konusu olmadığına dair kesin konuşan Okuyan, "ölen insan için saat durdurulmuştur; onun yeniden çalıştırılma zamanı ahirettir" şeklindeki fikrine birçok ayeti delil gösterirken de aynı kesinlikle konuşmayı sürdürmekte; ama diğer yandan da ölümlerin ruhlarının Allah katında bulunduğunu, ölüm sonrasında gaybî bir alan olduğunu, dolayısıyla Kur'an'da kesin delil bulunmadıkça bu alanla ilgili bilgi vermeye kalkışmanın gabya taş atmaktan başka bir mana taşımadığını belirtmektedir.²

Bu noktada şöyle bir soru akla gelmektedir: Mademki ölüm ötesi gaybî bir alandır; o halde niçin gaybî alana dair kesin bilgiye sahipmiş gibi konuşulmaktadır? Ayrıca bir taraftan "ölüm ile ba's arasında geçen zaman içerisinde ruhlar dünyadaki amellerine göre kısmen mükâfat veya mücazat görürler" diyenlerin hiçbir delile dayanmadıkları ifade edilirken, diğer taraftan "kabirde azap da yoktur mükâfat da" görüşünün Kur'an'a dayandığı söylenmekte; ama öte yandan da "Gerçeği Allah bilir" denilmek

¹ Mehmet Okuyan, *Kur'an-ı Kerim'e Göre Kabir Azabı Var mı?*, Sidre Yay., Samsun 2007, s. 444.

² Okuyan, *a.g.e.*, s. 468.

suretiyle bu konuda kesin hükümlerle konuşmanın mümkün olmadığı ifade edilmektedir. Peki, mademki kabirde azap ve mükâfatın bulunmadığı görüşü tam anlamıyla Kur'an'a dayanmaktadır; öyleyse niçin "Gerçeği Allah bilir" deme ihtiyacı hissedilmektedir? Belli ki bu ifade bir şüphe ve tereddüde işaret etmektedir. Aslında böyle olması da gayet tabiidir; çünkü kabir azabını nefyetme hususunda başvuru ayetlerin hiçbiri bu konuda sarıh bir delil teşkil etmemektedir. Oysa tevhid ya da "Allah'ın birliği" ile ilgili ayetler hususunda "gerçeği Allah bilir" deme ihtiyacı hissedilmemektedir. Çünkü tevhid hiçbir şüphe götürmeyen bir gerçektir.

Özetlersek, Sayın Okuyan her ne kadar kabirdeki azap ve mükâfatı nefyeden görüşünün Kur'an'a dayandığını söylemiş olsa da, aslında bu görüş bir kanaatten ibarettir. Nitekim kendisi de bunu açıkça şöyle ifade etmektedir:

Durum böyle olunca ödülün de azabın da verilme zamanını kıyamet öncesi bir dönem olarak değil, ahiret döneminin son aşaması olarak kabul etmenin daha doğru olacağı kanaatinde olduğumuzu belirtmek istiyoruz.³

Berzah: Sadece bir Engel mi Yoksa Bir Dönem veya Âlem mi?

Sayın Okuyan, "berzah" kelimesinin iddia edildiği gibi bir âlemin adı değil, Kur'an'daki anlam ve kullanımıyla ölümden sonra dünyaya geri dönmek isteğinin karşısındaki engeli ifade ettiğini söylemektedir. Buna göre "berzah âlemi" diye ifade edilebilecek herhangi bir âlem veya dönem söz konusu değildir. Kişi öldükten sonra onun ahiret yolculuğu başlamıştır. Ölüm sonrası ile kıyamet öncesinde geçecek zamanda yaşanacak herhangi bir âlem veya dönem yoktur.⁴

Evet, Kur'an'da "berzah" kelimesinin "engel, mânia" anlamında kullanıldığı doğrudur. Bu kullanıma göre berzah kelimesi, ölüm sonrası ile kıyamet arasındaki dönemi ifade etmemektedir. Ne var ki Okuyan, bir taraftan berzah âlemi diye bir âlem

³ Okuyan, a.g.e., s. 437.

⁴ Okuyan, a.g.e, s. 35, 446.

ve/veya dönemin bulunmadığını söylemekte; diğer taraftan da ölüm sonrası ile kıyamet öncesinde geçecek bir zamanın varlığından söz etmektedir. Gerçi Okuyan, ruhun bedenden ayrılmasıyla dünyevî zaman ölçütlerinin anlamını yitireceğini belirtmiştir. Fakat sonuçta, gerçek mahiyeti ne olursa olsun, ölüm sonrası ile kıyamet öncesini kapsayan bir zamandan/dönemden söz etmiştir.⁵

Böyle bir dönemin varlığından söz ettikten sonra “berzah” kelimesinin salt engel anlamına geldiğini, dolayısıyla ölüm sonrası ile uhrevî diriliş öncesini kapsayan bir döneme işaret etmediğini söylemek pek tutarlı değildir. Eğer ölüm ile ba’s arasında bir ara dönem varsa -ki Okuyan da var diyor-, bu ara dönemin “berzah” diye isimlendirilmesinde herhangi bir beis olmasa gerektir. Yok eğer, “berzah” Kur’an’da “iki şey (iki büyük su kütlesi) arasındaki engel” (25.Furkân 53; 55.Rahmân 19-20) ve “insanın ölüm sonrasında dünyaya geri dönmesine yönelik engel” (23.Mü’minûn 99-100) anlamında kullanılmıştır deniliyorsa, o zaman bu ara dönemin başka bir şekilde, mesela “kabir dönemi” diye isimlendirilmesi de pekala mümkündür. Mademki ölüm ile diriliş (ba’s) arasında bir dönem var; o halde bu dönemi berzah veya daha başka bir kelimeyle ifade etmek, itiraza mahal veren bir konu olmasa gerektir.

Ahret Hayatı Ölümle mi Yoksa Ba’s ile mi Başlar?

Sayın Okuyan Kur’an’da dünya ve ahiret olmak üzere iki hayat ve âlemden söz edildiğini, dolayısıyla bir üçüncü hayat ve âlemin bulunmadığını belirtmektedir. Buna göre ahiret hayatı ba’s (ölüm sonrası diriliş) ile başlamaktadır. Hâlbuki ahiret, ba’s ile değil ölümle başlamaktadır. Nitekim Okuyan da, “Kişi öldükten sonra onun ahiret yolculuğu başlamıştır” demek suretiyle bu gerçeği ifade etmiştir. Öte yandan, Kur’an’da Yahudiler ve Hıristiyanların, “Biz Allah’ın oğulları ve sevgilileriyiz” iddiaları üzerine, “Ey Peygamber! De ki onlara: Şayet ahiret hayatı sadece sizin için bir huzur yeri ise öyleyse ölümü temenni edin” (*Qul in kânet lekümü’t dârü’l-ahiretü ‘indellâhi*

⁵ Okuyan, a.g.e., s. 35.

hâlisaten min dūnin'n-nâsi fe-temennev'l-mevte in küntüm sâdikîn) buyurulmuş olması da⁶ ahiret hayatının ölümle başladığına işaret etmektedir.

Esasen, Kur'an bir bütün olarak incelendiğinde, insanoğlunun buluş çağından itibaren müspet-menfi amellerinin karşılığını hem bu dünyadaki hayatta hem ölüm ânında hem berzah âleminde hem de ahirette göreceği gerçeğiyle karşılaşılır. Nitekim "Melekler, kâfirlerin yüzlerine ve sırtlarına vurarak ve aynı zamanda 'Haydi tadın bakalım can yakıcı azabı" diyerek canlarını alırken bir görseydin..." (8.Enfâl 50), "Melekler onların yüzlerine ve sırtlarına vurarak canlarını alırken bakalım halleri nasıl olacak?!" mealindeki ayetler azabın aslında ölümle birlikte başladığı hakkında yeterli bir fikir vermektedir. Ayrıca 4.Nisâ 97 ve 63.Münâfikûn 10-11. ayetlerde de, imanına uygun bir hayat yaşamayan müminlerin paylama ve kınamayla canlarının alınacağı bildirilmektedir. Buna mukabil, 16.Nahl 32. ayette imanı ile amel müminlerin, "Esenlik ve afiyetle girin cennete!" şeklinde bir taltifle canlarının alınacağı ifade edilmektedir. Bu ayetten de anlaşılmaktadır ki gerçek manada mümin olarak ruhlarını teslim edenler, o andan itibaren bir mükâfat yurduna girmektedir. Kısaca, herkes bu dünyada yapmış olduğu iyi ve kötü davranışların karşılığını daha ölüm anından itibaren görmeye başlayacaktır. İnsanoğlunun varoluş serüvenindeki devamlılığın son nefesle birlikte askıya alınıp geçici bir süre kesintiye uğratıldığına söylemenin sağlam bir mesnedi bulunmamaktadır.

Diğer taraftan, 63.Münâfikûn 10-11. ayette günahkâr müminlerin, 23.Mü'minûn 99 ve 100. ayetlerde de kâfirlerin ölüm anında dünyaya geri dönme talebinde bulacakları ve güzel işler yapmak için Allah'tan mühlet isteyecekleri ifade edilmektedir. Bu ayetlerden anlaşılacağı gibi, azap ve/veya mükâfat sadece ahirette değil aynı zamanda ölüm anında ve berzahda da söz konusudur. Oysa Okuyan'a göre azap ve mükâfat dünyada verilir, ölüm anında verilir, ahirette verilir; ama her nedense ölümle uhrevî diriliş arasında saat durdurulduğu için verilmez. Buna göre Firavunlar ve diğer bütün azgın kâfirler, tabir caizse mışıl mışıl uyurlar. Hâlbuki azap ve mükâfat birbirinin zıddıdır. Biri verilirse diğeri verilmez. Yahut biri verilmezse diğeri verilir. Yani kabirde ceza

⁶ 2.Bakara 94. Ayrıca bkz. 62.Cum'a 6.

yoksa mükâfat var demektir. Kâfirler, müminler gibi mükâfata nail olamayacaklarına göre herkes dünyada yapıp ettiklerinin karşılığını berzah âleminde bir şekilde göreceklerdir. Burada söz konusu olan azap, cehennem ateşi olmasa bile en azından bir eziyet ve işkence şeklinde olacaktır.

Kabir Azabıyla İlgili Bazı Ayetlerin Tahlili

Bu konuya girmeden önce şunu ifade etmek gerekir ki kabir azabıyla ilgili inancımız, genellikle inanıldığı gibi, münker ve nekir diye iki melek tarafından kabir tahtası altında kişi ayağa kalkamadığından dolayı oturtularak imanla ilgili hepi topu beş soru sorulacağı, kişi bu sorulara cevap verirse cennete sevk edileceği, şayet cevap veremezse veya telkin yoluyla hariçten bilgi alamaz ve cevapsız kalırsa kafasına demirden bir balyoz vurularak işkenceye başlanacağı yönünde değildir. Ne var ki Okuyan, kabir hayatı ve azabıyla ilgili bütün tenkitlerini bu yaygın inanişaya tevcih etmiş görmektedir.

Evet, Okuyan'ın da ifade ettiği gibi, ölen her insan kabre girmez. Ölüm ötesi hayata "kabir hayatı" denmesi, bir bakıma "zıkr-i cüz irade-i kül" şeklinde değerlendirilebilir. Daha açıkçası, olağandışı haller ve şaz denebilecek bazı uygulamalar hariç, insanlar ölünce kabre konuldukları için ölüm ötesi hayata kabir hayatı veya berzah âlemi denmiştir. Bu şekilde ifade tarzı her dilde mevcuttur, dolayısıyla bunda yadırganacak bir şey yoktur.

Konuyla ilgili ayetlerin tahliline gelince, burada bütün ayetleri tek tek ele almak mümkün olmadığından ağırlıklı olarak 40.Mü'min 46. ayetin tahliliyle iktifa edilecektir. Zaten kabir azabı konusunda en çok üzerinde durulan ve durulması gereken ayet de budur.

Bu ayetin siyak ve sibakına bakıldığında Firavun'un ileri gelen adamlarından iman etmiş bir kişinin sırf imanının gerektirdiği gerçekleri söylemesinden dolayı Firavun'un onu öldürmek istediği ve fakat buna muvaffak olamadığı anlaşılmaktadır. Bu husus 40.Mü'min 45-46. ayetlerde, *fe-vegâhüllâhü seyyiâti mâ mekerû ve-hâga bi-âli*

firavne sū'l azâb (Allah, onların [Firavun ve adamlarının] kurdukları tuzakların kötü sonuçlarından o mümini korudu. Firavun ve adamlarını ise feci bir azap kuşatıverdi.)” şeklinde ifade edilmektedir. Okuyan, bu ayette sözü edilen azabın, 2.Bakara 50, 7.A'raf 136, 10.Yûnus 90-91. ayetlere atfen “suda boğulma” olayına karşılık geldiğini belirtmektedir. Nitekim müfressirler de ayeti böyle izah etmişlerdir ki bu izah bizce de isabetlidir.

Bununla birlikte, 40.Mü'min 46. ayette, *en-nârü yu'radûne 'aleyhâ ğuduvven ve 'aşıyyen ve yevme tekûmû's-sâatü edhilû âle firavne eşedde'l azâb* (Onlar sabah ve akşam ateşe arz olunurlar. Kıyametin koptuğu günde firavun ve avanesi için, onları azabın en şiddetli yerine sokun denilecek) şeklinde bir ifade yer almaktadır. Dikkat edilirse, bu ayette iki ayrı şeyden söz edilmektedir. Birisi ateşe sunulma, diğeri de ateşin içine sokma. Bu ikinci hususun, yani cehennem ateşine sokmanın kıyamet ve hesap gününde vuku bulacağına hiç şüphe yok. Keza, 40.Mü'min 45. ayette işaret edilen boğulma olayının dünyada vuku bulduğunda da kuşku yok. Fakat 40.Mü'min 46. ayetteki *en-nârü yu'radûne 'aleyhâ ğuduvven ve 'aşıyyen* ibaresinde sözü edilen ateşe sunulma hadisesinin zaman ve mekânına dair ne bu ayette ne de diğer herhangi bir ayette sarih bir beyan mevcuttur. Zaten konuyla ilgili ihtilaflar da büyük ölçüde bu müphemlikten kaynaklanmaktadır.

Ne var ki Kur'an'ın mücmelini tafsil, müphemini tayin eden Hz. Peygamber'in hadisleri bu konuya açıklık kazandırmaktadır. Buhârî, Müslim, Tirmizî, Nesâî gibi meşhur muhaddislerin Abdullah b. Ömer'den naklettikleri bir hadise -ki Okuyan da bu hadisi zikretmiştir-⁷ göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Sizden biri öldüğünde, sabah akşam makamı kendisine arz olunur. Şayet kişi cennetlikse, kendisine cennetten bir yer gösterilir. Yok eğer cehennemlikse, o zaman kendisine, ‘Kıyamete kadar kalacağın yer işte burası’ denilir.”

Hiz. Peygamber'in bu beyanından açıkça anlaşılmalıdır ki 40.Mü'min 46. ayette sözü edilen “ateşe sunulma” hadisesi kabir ya da berzah âleminde gerçekleşe-

⁷ Bkz. Okuyan, a.g.e., s. 284.

cektir. Ancak Okuyan, hadisin sübut yönünden sıhhatine dair herhangi bir şey söylememekle birlikte, burada sözü edilen “izâ mâte” (öldüğü zaman) ibaresine “ölen kişi” değil “ölmek üzere olan kişi” şeklinde bir mana takdir edilmesi gerektiğini söylemekte ve bu görüşünü de ölümlere kelime-i tehlil telkininde bulunulması ve/veya ölümlere Yâsîn okunması tasviyesini içeren hadislerle desteklemektedir. Çünkü bu hadislerdeki tavsiyeler, Okuyan’a göre “ölen kimselere” değil, ölmek üzere olan kimselere işaret etmektedir. Ancak hemen belirtelim ki, *ikraû yâsîn ‘alâ mevâtaküm* hadisi “Ölmüşlerinize Yâsîn okuyun” şeklinde de anlaşılmaya müsaittir; nitekim gelenekte bu şekilde anlaşıldığı da vakidir. Diğer taraftan, Abdullah b. Ömer hadisindeki *fe-yükâlû hâzâ mek’adûke hattâ yeb’asekellâhü ile’l kıyâme* ibaresinin, “Ona, ‘Allah seni kıyamet günü diriltinceye kadar işte senin yerin burası’ denilecek” anlamına geldiği son derece açıktır. Dolayısıyla bu ibareye/ifadeye başka şekilde bir anlam takdir etme imkânı yoktur. Aksi halde yapılacak iş, en iyimser ifadeyle, müstekreh bir tevil olur.

Sayın Okuyan, “kabir azabının mahiyeti hususunda müfessirler fikir birliği içerisinde değildir” şeklinde özetlenebilecek bir argümanla kendi fikrine dayanak oluşturmaktadır. Oysa müfessirlerin veya İslam âlimlerinin bu konuda müttefik olmaması kabir azabının yokluğu anlamına gelmez. Kaldı ki şekil ve keyfiyetine dair farklı görüşler bulunsun bile bunun varlığı hususunda ihtilaf yoktur. Hatta Mu’tezilî âlimler bile -iddia edildiğinin aksine- kabir azabının varlığını inkâr etmemişlerdir. Öte yandan, müfessirlerin kabir azabının mahiyeti konusunda ittifak etmiş olmaları bir argüman olarak kullanıldığı takdirde, benzer bir argümanla, “Peki, kabir azabının yokluğu konusunda müfessirler müttefik midir?” gibi bir soruyla Sayın Okuyan’ı ilzam etmek de pekala mümkündür. Belli ki Okuyan, “Kabir azabı yoktur” görüşünü hararetle savunmaya çalışmakla birlikte bu konuda zihni karışık olup şüphe içindedir. Oysa şek ile yakinin hâsıl olmayacağı bir gerçektir.

Gelinen bu noktada Sayın Okuyan’ın çok tekellüflü bir başka izahına da değinmek gerekir. Zira Okuyan şöyle demektedir:

İncelemeye konu edindiğimiz Mü'min 46. ayetteki "ateşe sunulmak" ile de ateşin içine girmek ve ateşte yanmak anlamlarına da gelmez. Bunun delillerinden biri Hz. Musa ile ilgili bir kıssada şöyle kullanılmaktadır:

Fe-lemmâ câehâ nûdiye en bûrike men fi'n-nâri ve-men havlehâ "Oraya geldiğinde, 'Ateşte olan da çevresindeki(ler) de mübarek kılındı' diye seslenildi". Burada sözü edilen olay, Hz. Musa'nın gördüğü bir ateş almaya için ateşe doğru yönelmesi ve oraya gelince kendisine bu hitabın yöneltmesidir. Şüphe yok ki buradaki *nâr* kelimesine bizzat 'ateş' anlamı vermek mümkün değildir. Çünkü ateşte bulunan kişi kötü insan olduğundan yanacağı için ateşin içindekinin ve çevresindeki mübarek kılınmasının bir anlamı kalmaz. Belli ki buradaki ateş bir 'ışık' veya 'nur' olarak kabul edilmek zorundadır. Dolayısıyla Mü'min 46. ayetteki *nâr* kelimesini "yanmakta olan veya içindekileri bizzat yakan bir ateş" olarak kabul etmektense onu "mecazi-psikolojik bir sıkıntının ifadesi" şeklinde değerlendirmek daha doğru olacaktır.⁸

Râğıb el-İsfahânî'nin de belirttiği gibi "nar" ile "nur" kelimelerinin kökteş olduğu, birinin diğerini çağrıştırdığı, hatta kimi zaman birbirinin yerine kullanıldığı doğrudur. Ancak Hz. Musa'ya gösterilen ateşten söz eden 27.Neml 8. ayetteki *men fi'n-nâri* ibaresiyle Firavun ve avanesinin ateşe arz olunması arasında böyle bir irtibat kurmak pek tutarlı olmasa gerektir. Ayrıca, 40.Mü'min 46. ayetteki "sabah-akşam" (*şudüvven ve aşıyyen*) tabirinin dünya ile ilgili olduğunu söylemek de⁹ hiç isabetli değildir. Zira böyle bir mantık yürütüldüğünde, ahiretle ilgili tasvirlerin tümünü de dünyaya hamletmek, dolayısıyla ahireti yok saymak gerekir. Çünkü her şeyden önce kıyamet ve ahiretten söz eden onca ayette "gün" ve "saat" gibi kavramlar kullanılmaktadır. Dahası, 19.Meryem 62. ayette Adn cennetindeki müminlerin her daim nimete nail olacaklarını

⁸ Okuyan, a.g.e., s. 199.

⁹ Okuyan, a.g.e., s. 201.

ifade meyanında *ve-lehüm rızkuhüm fihâ bükraten ve 'aşıyyâ* ifadesi kullanılmaktadır. Okuyan'ın "sabah-akşam tabiri dünya ve dünyevî zaman dilimiyle ilgilidir" şeklindeki görüşüne itibar edildiğinde, Adn cennetine de kaçınılmaz olarak dünya üzerinde bir yer tayin etmek gerekecektir.

Neresinden bakılırsa bakılsın, Okuyan'ın bu argümanı çok zayıftır. Kaldı ki Kur'an'ın ahiret ahvalini dünyada tecrübe edilen şeylere benzetme yoluyla anlattığı aşikârdır. Bu itibarla, "sabah-akşam" tabirinin "yirmidört saatlik bir zaman diliminde sabahleyin bir kez, akşamleyin de bir kez olmak üzere günde toplam iki kez" şeklinde tuhaf bir manaya değil, "her dem" ya da "kesintisiz olarak" manasına geldiği açıktır.

Bütün bunların yanında, Firavun ve avanesinin arzolanacağı ateşi, dünya hayatında çekilen sıkıntılardan kinaye saymak da çok tekellüflü bir yorumdur. Çünkü çeşitli ayetlerde Firavun ve avanesinin dünyevî planda nasıl cezalandırıldığından söz edilmiş; ancak bu cezalandırma "ateş azabı" diye nitelendirilmemiştir. Belli ki Okuyan'ın bu yorumu Kur'an'da "kaynar su" anlamında kullanılan "hamîm" kelimesine "ümitsizlik iksiri" gibi son derece tuhaf bir anlam yükleyen Muhammed Esed'in keyfilikten başka bir temeli bulunmayan mecazi yorum anlayışından mülhem gözükmektedir. Esed'in bu yorum anlayışının da Kâdiyânîliğin Lahor kolunun lideri Mevlana Muhammed Ali'den intihal olduğu bilinmektedir. Ayrıca, "ateşe sunulmak" tabirini "dünya hayatında sıkıntı çekmek" şeklinde yorumlamanın İslam tefsir tarihinde Ehl-i Sünnet, Selefiyye ve hatta Mu'tezile'nin temsil ettiği büyük gelenekte de hiçbir meşruiyeti bulunmamakta; mamafih bu tür yorum örneklerine erken dönemlerde Gulât-ı Şia, daha sonra Bâtıniyye-İsmâiliyye, İhvân-ı Safâ gibi çevrelerde, son dönemde ise Hint İslam modernistleri ile Kâdiyânîlik gibi heretik fırkalarda rastlanmaktadır.

Sayın Okuyan'ın 40.Mü'min 46. ayetle ilgili tekellüflü ve aynı zamanda tutarsız yorumları bunlarla sınırlı değil kuşkusuz. Zira ona göre bu ayette sözü edilen "ateşe sunulmak" tabiri, Firavun ve avanesinin çektiği diğer birçok psikolojik sıkıntının yanı sıra muhaliflerinin, yani İsrailoğulları'nın iktidarı ele geçirmesi nedeniyle hayatın onlar açısından her sabah-akşam için adeta ateş ya da yangın yerine dönüşmesine işaret

eder. Oysa Kur'an'daki hiçbir ayette Firavun hayatta iken israiloğulları'nın iktidarı ele geçirdiğinden söz edilmemekte, aksine İsrailoğulları'nın zulümden kurtulmak ve özgürlüğe kavuşmak maksadıyla Hz. Musa'nın önderliğinde Mısır'dan hurucundan, Firavun'un ise ordusuyla birlikte onları takip ettiğinden ve nihayet suda boğulup gittiğinden bahsedilmektedir. Şu halde, suda boğulan bu kâfirler guruhunun ölüp gittikten sonra, kendi iktidarlarının el değiştirmesinden nasıl sıkıntı duydukları gerçekten izaha muhtaç bir konudur.

Bu noktada Okuyan'ın, "Firavun'un zulmü altında ezilip horlanan İsrailoğulları'nı verimli/bereketli kıldığımız [Filistin-Suriye] topraklarının doğu ve batısına vâris yaptık. İşte böylece rabbinin İsrailoğulları'na vermiş olduğu o güzel söz, zor zamanda gösterdikleri sabra karşılık bir mükâfat olarak gerçekleşmiş oldu. Firavun ve adamlarına ait sarayları, binaları, bağları ve bahçeleri ise harap ettik." mealindeki 7.A'râf 137. ayetle istidlalde bulunması son derece yanlış ve yanıltıcıdır. Çünkü İsrailoğulları'nın bereketli topraklara, yani Şam ve Filistin diyarına varis kılınması, Hz. Musa ve Firavun döneminde değil, bilakis Hz. Musa'nın vefatından sonraki bir zaman diliminde, yani İsrailoğulları'na Yuşa'nın (Yeşu) önderlik ettiği zaman içerisinde gerçekleşmiştir. Kuşkusuz bu tarihi gerçeği Sayın Okuyan da en az bizim kadar bilmekte; ancak burada kendi görüşünü sağlam bir temele oturtmak için, yanlış istidlalde bulunmakta; ayrıca kabir azabının nefyi hususunda birtakım zan, iddia ve varsayımlardan hareketle kaziyeye-i muhkeme gibi sonuçlara ulaşmaktadır. Mesela 40.Mü'min 46. ayetle ilgili izahatını sonlandırırken şöyle demektedir:

Şurası unutulmamalıdır ki Mısır'da veya başka ülkelerde Firavun'un ve adamlarının mumyalanmış cesetleri de herhangi bir atşe azabına uğratılmanın izlerini taşımadan müzelerde bulunmaktadır. Eğer ısrarla kabirde onlara yönelik gerçekleştirilen bedensel bir ateş azabının varlığına inanılıyorsa, bu mumyalanmış bedenler ateşten hiçbir iz taşımadı-

ğına göre herhalde kabirdeki ateş azabının bedenlere herhangi bir etkisinin bulunmadığını itiraftan başka çare kalmamaktadır.¹⁰

Öncelikle şunu belirtelim ki bu argüman ancak kabirdeki azabın bedene yönelik olduğu görüşünü benimseyenleri ilzam edebilir. Söz konusu azabın bedenî mi ruhî mi olduğu meselesi bir yana, Okuyan'ın Hz. Musa ile mücadele eden ve sonunda suda boğularak can veren Firavun'un tarihsel kimliği ve mumyalanmış cesedinin hangi müzede sergilendiği hususundaki kesin bilgiye nasıl ulaştığı gerçekten merak konusudur. Ayrıca, Okuyan'ın bu ilginç argümanı dikkate alındığında Firavun'un cesedinde ateş izinin bulunmamasını gayet tabii karşılamak gerekir. Çünkü o, suda boğularak can vermiş ve uzun süre suda kalmıştır; bu yüzden cesedinde yanık izi bulunmayabilir(!)

Öte yandan, Sayın Okuyan 40.Mü'min 46. ayette geçen "ateşe arz olunma"nın dünyada gerçekleştiği iddiasına 43.Zuhuf 48. ayetteki *ve-ehaznâhüm bi'l-azâbi le'allahüm yercîûn* (Ola ki yanlış tutum ve davranışlarından vazgeçerler diye onları azaba uğrattık) ifadesini delil göstermektedir. Hâlbuki bu ayette sözü edilen azap, bütün müfessirlerce de ifade edildiği gibi, 7.A'râf 133. ayette bahsi geçen tufan, çekirge salgını, suların kana dönüşmesi gibi âfetlerdir.¹¹

Yeri gelmişken, Okuyan'ın, "Ateşe arz olunurlarken onların zilletten başlarını öne eğerek göz ucuyla gizli gizli baktıklarını göreceksin. İnananlar da, 'İşte asıl ziyana uğrayanlar, kıyamet günü kendilerini ve ailelerini ziyana sokanlardır' diyecekler. Kesinlikle biliniz ki zalimler, devamlı bir azap içindedir" şeklinde mana verdiği ayete ilişkin şu yorumunu da aktarmak gerekir:

Bu ayette işlenen konu da suçluların ateşe sunulmaları hakkındadır. Bu sunulma işlemi, dolaylı olarak bu başlıkta ele aldığımız arz edilmeye [Allah'a arz edilme] birlikte de düşünülebilir. Çünkü buradaki arz edilme

¹⁰ Okuyan, *a.g.e.*, s. 206.

¹¹ Mesela bkz. Ebû Abdillâh el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Beyrut 2006, XIX. 57; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-Muhîr*, Beyrut 1993, VII. 22; Ebû Hafs İbn Âdil, *el-Lübâb fi 'Ulûmi'l-Kitâb*, Beyrut 1998, XVII. 274.

işi, cehennemliklerin, kendi yerlerini görmeleri veya ölümleri anında gidecekleri yeri manevi olarak görmelerinin doğal sonucu olarak Hakk'a arz esnasındaki mahcubiyetlerini gösterir.¹²

Mademki bu ayette sözü edilen arz edilme hadisesi, cehennemliklerin ölüm anında gidecekleri yeri görmeleridir; o halde ayetin sonundaki *inne'z-zâlimîne fî azâbin mukîm* ifadesinin gayet sarîh delaletiyle bu arz etme ve/veya cehennemdeki yeri görme azabı kesintisizdir denebilir. Daha açıkçası, *fî azâbîn mukîm* ibaresi ölümle birlikte azap veya mükâfata müteallik her şeyin askıya alınmadığını göstermektedir. Bütün bunların yanında, 42.Şûrâ 45. ayette geçen *yu'radûne* fiiline "azaba arz edilme" ya da "azabı gösterme" manası verirken 40.Mü'min 46. ayetteki aynı lafza sıkıntı, keder, üzüntü gibi anlamlar yüklemek de pek tutarlı olmasa gerektir. Öte yandan, Okuyan'ın Nuh 71/25. ayetteki *fe-udhilû nâren* ibaresini, "Onlar ateşe girecekler" manasına hamletmesi de keyfî bir anlam takdiri gibi gözükmektedir. Çünkü bu ayet, ateşe sokulmanın boğulma hadisesini müteakiben gerçekleştiğini bildirmektedir. Bu sebeple, ayette sözü edilen "ateşe sokulma"yı uhrevî azaba hamletmek pek mümkün değildir. Aksi halde *fe-udhilû* lafzının başındaki *fâ* harfi büsbütün işlevsizleşir. Ayrıca, bu ibareyi Sayın okuyan gibi yorumlamak, lafzın zâhirî manasını delilsiz olarak terk etmek anlamına gelir.

Kabirde Ödül/Mükâfat Meselesi

Sayın Okuyan'a göre ölen kişi kabirde ya da berzah âleminde azap görmeyeceği gibi mükâfata da nail olmayacaktır. Hâlbuki 3.Âl-i İmrân 169 ve 22.Hacc 58. ayetler bunun aksini söylemektedir. Çünkü Âl-i İmrân 169. ayette mealen, "Allah yolunda öldürülenleri sakın ölü zannetme! Onlar ölü değil, diridirler ve şimdi hepsi rablerinin nezdinde nimetlere nail olmakta, Allah'ın kendilerine lütfettiği mükâfatın sevinç ve mutluluğunu yaşamaktadırlar." buyurulmaktadır. Ayrıca, 2.Bakara 154. ayette, Allah yolunda can verenlerin ölü değil, hayat sahibi oldukları ve fakat bunun biz insanlarca idrak edilemediği bildirilmektedir. 22.Hacc 58. ayette ise *sümme gutilû ev mâtû* ibaresinden

¹² Okuyan, a.g.e., s. 342.

de anlaşılacağı gibi, sadece Allah yolunda hicret edip öldürülenlerin değil normal yollarla ölenlerin de aynı şekilde mükâfatlandırılacakları belirtilmektedir.

Bütün bu ayetlere rağmen ölüm ile uhrevî diriliş arasında her şeyin askıya alındığını söylemek pek isabetli olmasa gerektir. Böyle iken Sayın Okuyan aksi yöndeki görüşünü, “berzah âlemindeki bu rızıklandırmayı iddia edenler bu rızıkların hangi maddeler olduğunu ifade etmiyorlar. Hâlbuki cennette ne ile rızıklandırılacağı Kur’an’da ifade edilmektedir” şeklinde gerekçelendirmektedir.

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki rızık kavramı sadece ekmeğe-aş anlamına gelmez. Bilakis, Allah’ın insanoğluna bahşettiği maddi ve manevi her türlü nimet rızıktır. Bu itibarla, kabir âlemindeki mutluluk ve huzur hâli de bir rızıktır. Kaldı ki gerek cennetteki nimetler gerekse cehennemdeki azap türleriyle ilgili ifadeler, bu dünyada delalet ettikleri şeylerle özdeşleştirilemez. Çünkü Allah 13.Ra’d 35. ayetteki *meselû’l-cennetilletî vuide’l-muttekûn* ifadesiyle, “Muttakilere vaad edilen cennetin misali şöyledir” buyurmakta, Mu’tezilî müfessir Zemahşerî de bu ifadeyi, *temsilen limâ gâbe ‘annâ bimâ nüşâhiduhâ*, yani “Allah, idrak alanımız dışında kalan şeyleri tecrübe dünyamızdaki şeylere benzetme yoluyla anlatıyor” şeklinde izah etmiştir.¹³

Diğer taraftan, bazı ayetlerde cehennemliklerin yiyecekleri arasında sayılan *dârî* ve *zakkûm* gibi şeylerin de yine Arap toplumunun tecrübe dünyasında şu veya bu şekilde bir karşılığı bulunan nesnelere benzetildiği bir gerçektir. Nitekim bazı müfessirlere göre zakkum Mekke ile Yemen arasındaki bölgede yetişen bir ağaç olup tomurcukları “şeytanların başları” (*ru’ûsü’ş-şeyâtîn*) diye nitelendirilir.¹⁴ Hâsılı, *vellâhü yezugumen yeşâu bi-ğayri hisâb* buyuran Allah, mümin kulunu dilediği yer ve zamanda dilediği gibi mükâfatlandırır. Ölüm ile uhrevî diriliş arasını paranteze alarak bu ilâhî mükâfâta sınır koymanın zan ve tahminden başka bir mesnedi yoktur.

¹³ Bkz. Ebü’l-Kâsım ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hakâiki’t-Tenzil*, Beyrut 1977, II. 362.

¹⁴ Bkz. Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, Beyrut 1987, VII. 62.

Sayın Okuyan, kabirdeki sorgulamanın çok basit olduğunu ve yine kabir azabına sebep olan hataların da hadislerde basit hatalar olarak zikredildiğini, oysa bu bağlamda daha büyük günahların hiç bahsi geçmediğini, dolayısıyla gerek kabirdeki sorgulamanın gerekse ilgili rivayetlerin aslı olmadığını belirtmektedir.

İlk bakışta, kabirdeki sorgulamayla ilgili bildik muhtevanın basit olduğu ve hatta karikatüristik bir tarafının bulunduğu ileri sürülebilir. Çünkü her şeyden önce kabir suallerinin sıradan bir mümine bile sorulması zaid denebilecek türden sorular olduğu açıktır. Diğer taraftan kul hakkıyla ölmek, yalan söylemek, zina etmek, faiz yemek gibi büyük günahlardan sorguya çekilmek ve bu tür günahlar sebebiyle kabirde azaba mahkûm edilmek dururken, bazı hadislerde, bevletme esnasında üzerine idrar sıçratmanın söz konusu azaba sebep olduğunun belirtilmesi ilk bakışta tuhaf gözükmektedir. Ancak Hz. Peygamber'in gerek tebliğ-tebyin gerekse terğib-terhib hususunda muhatabın durumunu dikkate aldığı da bir gerçektir. Bu açıdan bakıldığında, idrar sıçratma ile kabir azabı arasındaki ilişki makul bir anlam bir kazanır. Ayrıca bu hususu, "Basit denebilecek bu tür hatalara kabir azabı terettüp ettiğine göre büyük hatalara haydi haydi terettüp eder" şeklinde anlamak da mümkündür.

Sayın Okuyan, kabir azabını nefyetme bağlamında "Eğer kabir azabı varsa ilk insanların yaşadığı dönemde ölüp o günden itibaren kabir azabına çarptırılanlar ile kabir azabını hak ettikleri halde kıyamet esnasında ölüp bu azaptan kurtulanlar arasında çok büyük bir farklılık, dolayısıyla adaletsizlik söz konusudur" şeklinde ifade edilebilecek bir tez ileri sürmektedir. Bu teze göre böyle bir adaletsizlik Allah'ın adaletine ters düştüğü için kabirde azap diye bir şey yoktur.

Hemen belirtelim ki Okuyan özellikle 40.Mü'min 46. ayette geçen "sabah-akşam" tabirini kabirle ilişlendirmeyip bunun ısrarla dünyadaki zaman ölçütüyle ilgili olduğunu söylemesine karşılık, burada kabirde kalış süresiyle ilgili olarak dünyevî zaman birimini esas alması gerçekten düşündürücüdür. Ayrıca ölümü müteakiben yeni ve farklı bir âleme intikal söz konusu olduğuna göre o âlemde bildik zaman ölçütünün

geçerli olmaması kuvvetle muhtemeldir. Dolayısıyla bu yeni âlemdeki hayat müddetiyle ilgili olarak, “ha bir saniye ha bir milyar yıl” demek mümkündür.

Velevki kabir ya da berzah âleminde dünyevî zaman birimleri geçerlidir ve bu durumda sözgelimi Hz. Âdem’in oğlu Kâbil öldüğü günden kıyamete kadar kabir azabı çekerken kıyamet esnasında ölen bir kâfir bu azaptan kurtulmuştur. Okuyan’a göre bu çok büyük bir adaletsizliktir. Eğer bu adaletsizlikse, bu türden daha birçok adaletsizlik örneğinden söz etmek mümkündür. Mesela, bugün bir çocuğun müslüman bir çevrede dünyaya gelmesine karşılık başka bir çocuğun Hıristiyan veya Budist bir çevrede dünyaya gelmiş olması da benzer bir adaletsizlik değil midir? Keza bir insanın hayat boyu fakirlikle boğuşan bir ebeveyninden dünyaya gelmesine karşılık, başka bir çocuğun son derece varlıklı bir ailede gözlerini dünyaya açması bir adaletsizlik değil midir? Yine bir insanın genetik yolla tevarüs ettiği kronik bir hastalıkla ömür boyu boğuşmasına rağmen bir diğerinin hiç böyle bir hastalıkla tanışmaması da benzer bir adaletsizlik değil midir? Doğrusu, bunların hiçbiri adaletsizlik değildir. Bilakis bütün bunlar dünya üzerinde kurulan ve 2.Bakara 155. ayette de işaret edildiği gibi, mihnet ve meşakkat yönü ağır basan imtihan düzeneğinin birer cilvesidir. Burada kötülük, ilâhî adalet ve imtihan bahsini açmak yersizdir; ancak şu kadarını söylemek gerekir ki yukarıda zikredilen adaletsizlik(!) örneklerinde ilâhî adalet ve adil hükmün tecelli edeceğinde kuşku bulunmadığı gibi aynı adaletin kabirdeki azap konusunda da tecelli edeceği şüphesizdir. Çünkü Allah bizzat kendi beyanıyla kullarına zerre kadar bile haksızlık etmeyecektir; ancak bu büyük adaletin tecelli keyfiyeti O’nun bilgisi dâhilindedir.

Bu bahsi sonlandırırken önemli bir hususa daha işaret etmekte fayda var. Sayın Okuyan bir yandan “Kur’an’ın hiçbir yerinde kabirde mükafat ve azaptan bahsedilmez” derken, bir yandan da insanlar sorgulanmadan, bilgilendirilmeden azap ve mükafatın söz konusu olmadığını belirtir. Bu argümana göre insanın mükafatlandırılması ve/veya azaba çarptırılması bilgilendirilmeye bağlıdır. Oysa Taha 20/124. ayet Okuyan’ın bu argümanını çürütmektedir. Çünkü bu ayette, Allah’ı anmaktan, O’nun emir ve yasaklarına uymaktan sarfı nazar eden kimselerin çok sıkıntılı bir hayata mahkum edilecek olmasının yanında kıyamet günü de kör olarak haşredilecekleri bildirilmekte-

dir. Mademki sorgulama ve bilgilendirme olmaksızın mükafat ve azap söz konusu değildir; o halde ayette sözü edilen kimselerin kıyamet günü kör olarak haşredilmesinin sebebi nedir? Benzer şekilde, Saffat 37/18. ayette, müşriklerin kıyamet günü hor ve hakir olarak diriltilecekleri bildirilmektedir? Hesaba çekmeden ve bilgilendirmeden müşrikleri hor ve hakir olarak diriltmenin gerekçesi nedir? Sayın Okuyan'ın argümanına göre bu düpedüz bir adaletsizlik değil midir? Bizce kesinlikle değildir. Çünkü azap da mükafat da uhrevi azaptan önce verilir. Bunun mahalli de -vallahu a'lem- berzah ya da kabirdir.

Kabir Azabıyla İlgili Hadislere Yönelik Eleştirinin Eleştirisi

Sayın Okuyan, kabir azabıyla ilgili hadislerin tümünü en iyimser ifadeyle sıhatsiz saymaktadır. Oysa bu hadislerin hemen tamamı *Kütüb-i Sitte*'de yer almaktadır. Bizce kabirde azap ve mükâfatla ilgili onca hadisi bir çırpıda yok saymak gerçekten çok büyük bir cesaretin ifadesidir. Belli ki Okuyan'a göre onca hadisin, onca ravinin ve yine onca müfessir ve mütekellimin bu konuda söylediklerinin hiçbir kıymet-i harbiyesi yoktur.

Bu mesele bir tarafa, Sayın Okuyan kimi hadisleri yanlış yorumlamaktadır. Mesela, Hz. Peygamber'in, "Cenaze insanların omuzunda taşınırken o kişi eğer salihlerden ise, 'Beni çabuk götürün, beni çabuk götürün' der. Eğer salih bir kimse değilse, 'Eyvah! Bunlar beni nereye götürüyor!' der ve o esnada feryadını -insanlar hariç- bütün varlıklar duyar. Eğer o feryadı insanlar duysaydı hepsi düşüp bayılırdı" (Buhârî, "Cenâiz" 53, 91) şeklindeki hadisle ilgili olarak, "İşin enteresan tarafı mademki bu sesi cenazeyi taşıyanlar ya da etrafta bulunan insanlar bile duyamıyorlar, o takdirde ölü kişinin, 'Eyvah bunlar beni nereye götürüyor?!' demesinin ne anlamı var" şeklinde bir eleştiride bulunmaktadır.¹⁵ Ancak bu eleştirinin basit ve hatta yersiz olduğu açıktır. Çünkü söz konusu hadis, ölü kimsenin sesinin veya feryadının yaşayan insanlar tarafından duyulup duyulmaması meselesiyle ilgili değildir. Dahası bu hadis, ölen kimsenin iyi ve kötü amellerine göre karşılaşacağı akıbet hakkında bir fikir vermeye yöneliktir.

¹⁵ Okuyan, a.g.e., s. 285.

Eğer ölü kişinin söylediği sözü yaşayan insanların duymaması anlamsız ve dolayısıyla bahis konusu hadis de manasız ise, o takdirde, “Onlardan birine ölüm gelip çattığı zaman, ‘Rabbim! Beni dünyaya geri gönder[in] de, geride bıraktığım dünyada güzel işler yapayım’ der.” [23.Mü’minûn 99] mealindeki ayet de -hâşâ- anlamsızdır. Çünkü bugüne değin, ölen herhangi bir kâfirin böyle bir söz söylediğini duyup işiten kimse olmamıştır.

Sayın Okuyan, Enes b. Mâlik’ten gelen bir hadiste, “Kâfir ve münafığın başına kabirde demir çubukla vurulur” şeklinde özetlenebilecek bir ifadeye yer verilmesini de şöyle eleştirmektedir:

Melekler, demir çubukları nereden buluyorlar? Demiri insanlar bulduğuna ve bu buluş da ilk insanlara göre sonraki dönemlerde gerçekleştirildiğine göre acaba demirin bulunmadığı dönemlerde meleklerin ellerine neler aldığı da merak konusudur.¹⁶

Bu alaycı ve aynı zamanda komik eleştiriye, misilleme tarzında bir eleştiriyle şöyle cevap verilebilir: Melekler o demir çubukları, 22.Hacc 21. ayette sözü edilen “demir topuz” deposundan veya 76.Dehr 4. ayette bahsi geçen “zincir ve demir bukağı” fabrikasından(!) tedarik ediyorlar.

Sonuç

İnsanoğlunun varlık serüveninin önce ruhlar âlemi, sonra dünya âlemi, ardından berzah âlemi ve nihayet ahiret âlemi olmak üzere dört etaptan oluştuğu söylenebilir. Ölüm bu dünyadan berzah âlemine intikal vesilesidir. Ölümle birlikte ruhlar bedenden ayrılrsa da insanoğlu benliğini kaybetmemektedir. Daha açıkçası, her ne kadar ölümle birlikte bedenler çürüyüp toprağa karışsalar da insanoğlunun ruhsal kimliği varlığını ve kendi farkındalığını sürdürmektedir. Nitekim uyku hali de bunun bir işareti- dir. Zira 39.Zümer 42. ayette, “Allah ölmeyenlerin ruhlarını da ölenler gibi uykuda alır”;

¹⁶ Okuyan, a.g.e., s. 275.

6.En'am 60.ayette ise, "Sizi geceleyin öldüren [tıpkı ölüm gibi uyutan] O'dur" buyrulmaktadır.

Bu son ayette Allah uykuyu ölüm olarak tesmiye etmiştir. Şu halde uyku ile ölüm arasında bir hısımlık bulunduğu söylenebilir. Hatta "uyku ölümün provasıdır" bile denebilir. Sıkıntılı bir rüyadan dolayı uykudaki insanın dudakları uçukladığına göre, ölüm sonrasında da kabir ve berzah âleminde de ruhsal anlamda uçuklamalar olması gayet mümkün ve makuldür. Sonuç olarak, kabir ve berzah insanoğlu için bütün her şeyin askıya alındığı bir fetret değil, bilakis bu dünyadaki hayatın iyi veya kötü sonuçlarının görüleceği bir âlemdir. Bu intikal âlemindeki azap ve mükâfat ise ruhsal olmakla birlikte bedensel gibi hissedilecektir. *Vallâhu a'lem.*